

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПРАВА І ДЕРЖАВИ

УДК 340.11

І.В. Борщевський, канд. юрид. наук, доцент
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра загальноправових дисциплін та міжнародного права
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ФОРМА (ДЖЕРЕЛО) ПРАВА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ

Статтю присвячено здійсненню теоретико-правового аналізу форми (джерел) права, дослідженню проблеми поняття, змісту та співвідношення категорій «джерело права» та «форма права».

Ключові слова: форма права, джерело права, зміст права, правова норма, держава.

Постановка проблеми. Наукове вирішення питань форми права теоретично і практично важливо. Воно допомагає політично вірно осмислити ті правові процеси і явища, які відбуваються в суспільстві і державі, зрозуміти закономірності розвитку, які їм притаманні. Вирішення цих питань, в підсумку, служить справі вдосконалення законодавства, підвищення соціальної ефективності правових норм, зміцненню законності і правопорядку.

Важливість дослідження форми (джерел) права визначається, також, і змінами міжнародного правопорядку, світовими глобалізаційними процесами, що вимагають творчого розвитку концепції панування та верховенства закону, визнання множинності джерел права, утвердження загальносоціальних цінностей, оновлення усталеного погляду на джерела права, їх розгляду як системнопов'язаних елементів. Проведення такого дослідження дасть змогу удосконалити понятійно-категорійний апарат теорії права, поглибити зміст теорії джерел права, що сприятиме збагаченню методологічної функції теорії права щодо галузевих юридичних наук.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток теорії держави і права вимагає критичного переосмислення ряду її фундаментальних категорій, виходу на новий рівень досліджень, покликаних з'єднати досягнення правової науки і суміжних галузей знання. До числа категорій, які потребують углубленої розробки, відноситься і категорія «джерела права», тому, що рівень наукової розробки даної проблематики, і, перш за все, загального поняття джерела права, явно недостатній. Однією з причин даної проблеми є багатозначність і нечіткість самого поняття «джерела права». Ці питання знайшли своє відображення у працях М. М. Вопленко, Ф. М. Гаджинова, Т. В. Гурова, М. М. Марченко, Ю. О. Тополя, В. Г. Буткевича, С. А. Войтовича, Ю.Д. Львіна, В. Ю. Крушинського, В. В. Копійки, В. А. Манджолі та ін.

Незважаючи на те, що питанням форми (джерел) права присвячено чимало наукових праць зарубіжних і вітчизняних вчених, його опрацювання є недостатнім. Потребують подальшої розробки проблеми сутності, змісту, поняття системи джерел права, її співвідношення із правовою системою, системою права, з'ясування нормативного змісту джерел права та форм і засобів його вираження в контексті вимог юридичної техніки, тощо.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати загальне уявлення про поняття, зміст, роль форми та джерела права в правовій системі та перевести їх у певну визначеність, незважаючи на багатозначність та нечіткість змісту вживаних категорій.

Виклад основного матеріалу. Поняття «джерело права» існує багато століть, його тлумачать і застосовують правознавці всіх країн. Якщо виходити з їх загальнопоширеного значення терміна «джерело», то в сфері права під ним потрібно розуміти силу,

релами рабовласницького права були різні релігійні правила, звичаї, рішення судових органів, розпорядження посадових осіб, а також доктринальне тлумачення юридичних приписів видатними правознавцями того часу.

Стан феодального суспільства також зумовив множинність форм (джерел) права, що закріплюють «кулачне право» сильного. Це і відродило норми звичаєвого права (Руська Правда, Салічна правда), це і релігійні правила (Канонічне право, Коран), це і судова практика, і прецеденти, і праці великих вчених-юристів.

Буржуазія, що прийшла до влади, зберігши в окремих країнах юридичну значимість судової практики, релігійних норм і звичаїв, поступово, в зв'язку з зміцнення державних зачатків в управлінні суспільством, в якості основної форми права встановила нормативно-правовий акт.

Таким чином, діалектичний взаємозв'язок системи джерел і форм зовнішнього вираження права визначає специфіку конкретних правових систем. В одних державах переважне поширення набули правові акти парламентів, в других – делеговане законодавство органів управління, в третіх – прецеденти і судові рішення, в четвертих – релігійні норми (Коран, Сунна, Іджма) і т.д. [2, 377].

Перш ніж визначити поняття «форми права», необхідно звернутись до філософської категорії форми, враховуючи діалектичний зв'язок змісту і форми. «Форма позбавлена будь-якої цінності, якщо вона не є форма змісту». Висловлюючи цей момент єдності, форма і зміст, разом з тим, виступають як відображення різних сторін дійсності. Категорія змісту відповідає на питання: що саме укладено в явищі на даному етапі розвитку, які основні моменти характеризують явище або предмет [3, 200]. Б. М. Мездрін про це пише: «Право володіє своїм особливим змістом, яке не тотожне змісту розкритих їм реальностей громадського життя. В цьому змісті суспільне життя постає перед нами не в безпосередньому бутті, а в опосередкованому, творчо перетвореному вигляді» [4, 20].

Якщо з цих позицій підійти до питання про форму права, то, по-перше, під формою права, умовно званою внутрішньою формою, можна розуміти внутрішню організацію права, що породжується, в кінцевому рахунку, відображенням у вольовому змісті права економічного ладу суспільства на даному етапі його розвитку. Це система права, тобто внутрішня структура, яка виражає внутрішню узгодженість і єдність складових її юридичних норм і, разом з тим, об'єктивно необхідний поділ їх на галузі і інститути відповідно до особливостей регульованих цими нормами суспільних відносин. Під формою права, умовно званою зовнішньою формою, слід розуміти прийняті в даному суспільстві форми вираження нормативної державної волі народу [5, 24].

Надалі, кажучи про форму права, ми будемо виходити з аспекту розгляду даного правового явища, і мати на увазі форми вираження нормативної державної волі, тобто внутрішньодержавного права, а не міжнародного права.

З питання про форми права в юридичній літературі свого часу був споруджений ряд положень, які доцільно розглянути. Перш за все, необхідно позитивно поставитися до самої постановки питання про внутрішню і зовнішню формах права, зробленої Б. В. Шейдліним, Д. А. Керімовим, О.С. Іюффе, М. Д. Шаргородським та іншими авторами, що безсумнівно, стало кроком вперед у вирішенні цієї проблеми. На жаль, ці автори не вказали умовність терміну «форма права», не визначили, від яких чинників залежить та чи інша форма. Не можна не погодитися з думкою Н. Г. Александрова про нормативні акти держави, правові звичаї, як про форми права [6, 208].

Помилкова, на наш погляд, і точка зору, згідно з якою під формою права розуміється окрема форма права. О.С. Іюффе і М. Д. Шаргородський стверджують, що в якості форми вираження права виступає юридична норма. Внутрішня форма права (юридична норма) повідомляє йому обов'язковість, а зовнішня форма (нормативні акти держави) визначає місце даної правової норми в загальній системі їх підпорядкування [8, 134].

Наведені твердження фактично відокремлюють норми права від державної волі, вираженої в праві. Виходить, що державна воля існує незалежно від правових норм.

Насправді ж, це – тотожні поняття, і має рацію Н. Г. Александров, коли він пише, що «правова норма – це не форма права, а саме право».

Далі, якщо погодитися з твердженням, що юридична норма – форма права, то, логічно розмірковуючи, потрібно визнати, що право по відношенню до норми виконує функції змісту. Але право в цілому, є сукупність норм. Тим самим виходить, що ціле виступає як зміст по відношенню до своєї частини. Нарешті, якщо визнати правову норму формою права, то треба зробити висновок, що право як сукупність норм, включає в себе тільки форми і має стільки форм, скільки існує правових норм. Тому і з точки зору формальної логіки, думка про правові норми як форми права не має сенсу [5, 32].

З приводу твердження О. С. Іоффе і М. Д. Шаргородського про те, що юридична норма як внутрішня форма права повідомляє йому обов'язковість, слід зазначити, що форма права сама по собі ще не створює його загальнообов'язковості. Загальнообов'язковість права створюється державою, воля держави відбивається в законі, який охороняється від порушень.

Погоджуючись з Д.А. Керімовим в його критиці І.Є. Фарбера, О.С. Іоффе, М. Д. Шаргородського за зведення форми права до юридичної норми, не можна в той же час визнати правильним його твердження, що форма права – тільки форма окремої правової норми [9, 203]. Тут, по суті, замінюється форма цілого формою його окремої частини. Кожна правова норма є частка єдиного цілого – права. Разом з тим, це самостійне суспільне явище. І, як самостійне явище, правова норма має свій зміст і свою форму. Але це зміст і форма саме правової норми, а не права в цілому. Частина не може замінити ціле, хоча і включає елементи того, що характерно для цілого.

Також слід відзначити формальну визначеність, притаманну праву. Суспільні відносини регулюються за допомогою чітких, формально виражених і загальнообов'язкових правил поведінки – правових норм, де головними виступають засоби, за допомогою яких ці вимоги набувають публічний характер, тобто стають загальнообов'язковими для всіх. Як специфічне явище соціальної дійсності право, як ми вже говорили раніше, має певні форми свого зовнішнього вираження. Відображаючи його зміст, вони представляють собою засоби організації права зовні.

Під формою права розуміється об'єктивне закріплення і прояв змісту права в певних актах державних органів, рішеннях судів, договорах, звичаях і інших джерелах. Призначення цієї форми – впорядкувати правовий зміст, надати йому властивості державно-владного характеру. У правовій теорії значне місце займала дискусія про правильність термінів, що позначають відповідні поняття – «джерело права» або «форма права».

Термінологічні суперечки, що стосуються співвідношення понять «форми права» і «джерело права» аж ніяк не завжди безпідставні. Одні вчені називають нормативні правові акти, звичаї, прецеденти формами права, інші – джерелами. Але різне визначення одних і тих же явищ тільки підкреслює різноманіття проявів їх сутності.

Для більш повного з'ясування питання про поняття форми права необхідно розглянути питання про поняття джерела права, оскільки в юридичній літературі, особливо в роботах з галузевих юридичних наук, багато авторів для позначення форм вираження права застосовують термін «джерело права».

Про джерела права говорять, перш за все, в сенсі факторів, які живлять появу і дію права. Такими виступають правотворча діяльність держави, воля народу і матеріальні умови життя суспільства. Про джерела права пишуть також в плані пізнання права і називають відповідно: історичні пам'ятники права, дані археології, чинні правові акти, юридичну практику, договори, праці юристів і т. д. Однак є і більш вузький зміст поняття «джерело права», який вказує на те, чим практика керується у вирішенні юридичних справ. У континентальних державах це, в основному, нормативні акти. Договір, як джерело права, має відносно невелике поширення, звичай майже не має місця, а прецедент континентальною правовою системою відкидається.

Таким чином, при розгляді та використанні поняття «джерела права», автори в одних випадках говорять про силу, яка створює право, і називають її джерелом права в матеріальному сенсі; в інших випадках мають на увазі форму, завдяки якій правова норма набуває загальнообов'язкового характеру, і називають її джерелом права в формальному сенсі.

З цього випливає, що для позначення форм вираження правових норм доцільно використовувати термін «джерело норм права», тоді «джерелом права» можна позначати соціальні умови і передумови права, а «юридичним джерелом» – правотворче рішення компетентного органу про прийняття, зміну або скасування нормативного правового акта, правових норм. Зміст даного розмежування в тому, що правотворче рішення не зливається з самим нормативним правовим актом.

Висновки. Застосування поняття форми права дозволяє пояснити різні форми і засоби правотворчості більш правильно, ніж це може бути пов'язано з позицією поняття «джерел права». Використання терміна «джерело права» може бути виправдано в додатку до нормативних актів, судових прецедентів, правових звичаїв, що містять норми права. Однак цей термін не застосовний до актів держави (в тому числі актів судових органів), які роз'яснюють правові норми; вводять їх в дію, які припиняють їх силу, і т. п., які мають нормативний характер, але не містять норм права.

Форма права показує, яким чином держава створює, фіксує ту чи іншу норму права і в якому вигляді ця норма доводиться до свідомості членів суспільства [10, 149]. Вона покликана, по-перше, висловити нормативно закріплену волю громадян і, в кінцевому рахунку повинна бути обумовлена існуючим соціально-економічним базисом; по-друге, закріпити і забезпечити політичну владу народу, служити його інтересам; по-третє, затвердити пріоритетне значення найбільш демократичних форм, якими є закони, по-четверте, бути вираженням демократичної процедури підготовки та проходження нормативних актів у законодавчому органі [11, 115]. Таким чином, використання в науці і літературі поняття форми права теоретично виправдано і практично корисно. Тому слід визнати закономірним, що, кажучи про форми вираження права, багато авторів все частіше застосовують термін не «джерела права», а вираження «форми права», «зовнішні форми права», «нормативні акти», «законодавство».

Список літератури

1. Теория государства и права (учебник для юридических вузов и факультетов) // Под ред. Корельского В. М., Перевалова В. Д. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: Инфра-М, 2002. – 616 с.
2. Кулапов В. Л. Формы права / Курс лекций под ред. проф. Матузова Н. И. и проф. Малько А. В. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2001. – 776 с.
3. Сурилов А. В. Теория государства и права // Киев – Одесса: Вища школа. – 1989. – 439 с.
4. Мезрин Б. Н. Объективное и субъективное в экономическом и правовом развитии зрелого социализма. (Методологический аспект) // Советское государство и право. – М.: Наука, 1981. – № 8. – С. 20-28.
5. Шабанов А. Ф. Формы советского права // М.: Юрид. лит., – 1968. – 81 с.
6. Александров Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма // М. – Госюриздат. – 1961. – 271 с.
7. Фарбер И. Е. О сущности права // М. – Юрид. лит. – 1963. – 212 с.
8. Иоффе О.С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права // Сов.гос-во и право. – 1957. – № 4. – 134 с.
9. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) // Монография. 2-е изд. – М.: Аванта+, 2001. – 560 с.
10. Тополь Ю. О. Джерело та форма права: поняття, зміст та співвідношення/ Ю. О. Тополь // Університетські наукові записки. – 2012. – № 1. – С. 145-151.
11. Общая теория права и государства // Под ред. В. В. Лазарева. - 3-е изд., перераб. и доп. – М. – Юристъ – 2001.- 520 с.

Стаття надійшла 20.03. 2016 р.

И. В. Борщевский, канд. юрид. наук, доцент
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
Кафедра общеправовых дисциплин и международного права
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ФОРМА (ИСТОЧНИК) ПРАВА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВАЯ СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ

Резюме

Статья посвящена осуществлению теоретико-правового анализа формы (источников) права, исследованию проблемы понятия, содержания и соотношения категорий «источник права» и «форма права».

Ключевые слова: форма права, источник права, содержание права, правовая норма, государство.

I. V. Borschevsky, Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor
Odessa I. I. Mechnikov National University
the Department of General Legal Disciplines and International Law
Frantsuzskiy Boulevard, 24/26, Odessa, 65058, Ukraine

THE FORM (SOURCE) OF RIGHTS: THEORETICAL AND LEGAL ESSENCE OF THE CONCEPT

Summary

The article is devoted to the implementation of the theoretical and legal analysis of the forms (sources) of law, the investigation of the conceptual problems, the content and the ratio of such categories as «the source of law» and «the form of law».

Key words: the form of law, the source of law, the maintenance of law, the rule of law, the state.